

EL MAQUIS DE LA LLITERA *

ELISEU TRENC BALLESTER

Universitat de Reims

RESUMEN

Este estudio pretende reconstruir la historia, a partir de testimonios orales y con la ayuda de los archivos de los tribunales militares, de una partida de guerrilleros poco conocida que actuó en La Litera entre 1946 y 1948. La atención se ha centrado más en los enlaces, de los que se ha podido tener mucha información, que en los guerrilleros, que siguen siendo en su mayoría poco conocidos. Esa pequeña partida de guerrilleros de La Litera refleja exactamente lo que fue el maquis en España, con los mismos problemas, la terrible persecución franquista, las delaciones, las represalias y las persecuciones, y la falta de un apoyo popular masivo.

PALABRAS CLAVE

Guerrilla antifranquista, maquis, La Litera

RESUM

Aquest estudi pretén reconstruir la història, partint dels testimonis orals i amb l'ajut dels arxius dels tribunals militars, d'una partida de guerrillers poc coneguda que va actuar a la Llitera entre els anys 1946 i 1948. L'atenció s'ha centrat més en els enllaços, dels quals s'ha pogut tenir molta informació, que en els guerrillers, que segueixen sent en la seva majoria poc coneguts. Aquesta partida de guerrillers de la Llitera reflecteix exactament el que va ser el maquis a Espanya, amb els mateixos problemes, la terrible persecució franquista, les delacions, les represàlies i les persecucions, i la manca d'un suport popular massiu.

PARAULES CLAU

Guerrilla antifranquista, maquis, la Llitera

ABSTRACT

This study, by means of witness reports and military tribunal files, aims to give an account of a largely unknown resistance group based in La Litera between 1946 and 1948. The study does not focus on the partisans themselves, about which relatively little is known, but rather on the liasons from whom a great deal of information has been gathered. This small resistance group from La Litera had much in common with the Spanish maquis or guerrillas. They shared the same problems, were persecuted and imprisoned by Franco, they retaliated and suffered from a lack of widespread popular support.

KEY WORDS

Anti-Francoist guerrillas, partisan, La Litera

LITTERA

Núm. 2, año 2010, pág. 123 - 140

*En homenatge als enllaços de la Llitera perseguits i represaliats per haver ajudat la guerrilla antifranquista.

Proemi

Aquest article és una revisió ampliada i il·lustrada amb documents gràfics inèdits de la comunicació en castellà que vaig presentar al col·loqui *Los maquis en España durante el franquismo*, que es va celebrar a la Universitat de París X – Nanterre el 23 de març del 2002, les actes del qual va publicar la Universitat de Nanterre l'any 2004 amb el títol *Maquis y guerrillas antifranquistas*. Com que aquesta edició universitària és poc assequible per a la gent a qui més interessa, és a dir, els lliterans, hem decidit amb el Consell de Redacció de **Littera** publicar-ne la nova versió en aquesta revista. Voldria donar les gràcies a la gent d'Albelda que m'ha ajudat, a la meva família, tant de la part de la meva mare, els Ballester, amb la meva tia Elvireta Ballester i el cosí de la meva mare, Agustí Ibarz Ballester, com de la part del meu pare, els Trenc, amb la meva cosina germana Salvadora i la seva filla, Maria Àngels. També va ésser fonamental el testimoni de José Santamaría i, darrerament, el de José Terés, que m'ha ajudat a comprendre més bé el que va passar a Albelda. Finalment, aquesta revisió deu moltíssim a dos autèntics historiadors que m'han passat el resultat de llurs recerques en els arxius i de llurs entrevistes amb els supervivents, Jesús Inglada Atarés, d'Osca, i Joan Rovira, bon coneixedor de la Llitera.

Una història ocultada

Fins als anys 1990 no havia sentit parlar mai de maquis o guerrilla a Albelda, d'on ve la meva família i on anava sovint els caps de setmana durant els anys que vaig viure a Barcelona, entre 1971 i 1983. Va ésser per casualitat que, als anys 1990, quan em trobava a Saragossa, vaig comprar el llibre de Paloma Fernández Pancorbo *El maquis al norte del Ebro*,¹ publicació d'una memòria de llicenciatura que, amb les seves limitacions, em sembla encara molt útil. Malauradament, Paloma Fernández no va poder entrevistar cap testimoni que hagués tingut notícies d'una partida de guerrillers que anomeno, per simplificar, el maquis de la Llitera, i tota la seva informació prové del llibre del general de la Guàrdia Civil Francisco Aguado Sánchez, *El maquis en España* (Madrid, 1975), amb un punt de vista franquista del tema. Això es veu clarament en el capítol IV, titulat *Actividad en Huesca 1944-1949* (p. 71-82). En el llibre de Paloma Fernández trobem una notícia interessant respecte de la partida dels guerrillers de la Llitera:² «En Albelda se desarticulaba un grupo (de enlaces) y otro en Altoricón.» L'autora no ens en dóna la data exacta, però escriu que fou l'any 1948. Veurem més endavant que segurament aquestes detencions van tenir lloc al setembre i l'octubre. La partida de guerrillers que aquest grup d'enllaços va ajudar és molt poc coneguda, i gens estudiada, i, a més a més, com veurem tot seguit, les notícies que ens han arribat són contradictòries.

Els guerrillers de la Llitera

Es tracta de guerrillers que pertanyien a la partida del «Drole» i de «Tanque». Segons Paloma Fernández —no indica, però, les seves fonts—, havien participat en la invasió de la Vall d'Aran, l'any 1944, i en comptes de tornar cap a França, es van internar en territori espanyol.³

*1 FERNÁNDEZ, Paloma, *El maquis al norte del Ebro*, Saragossa, 1988.

*2 *Ibidem* nota 1, p. 82.

*3 *Ibidem* nota 1, p. 73.

«[...] consiguí llegar a Extremadura, pero al no poder mantenerse decidí volver a tierras de Aragón atravesando Toledo y Guadalajara. En el otoño de 1945 intenta conectar con la organización clandestina de Barcelona, y para ello envía a dos guerrilleros que resultaron detenidos. Definitivamente, en el invierno de 1945-1946 la partida del «Drole» se asentaba en Huesca, en los términos de Lascuarre, Roda de Isábena y San Lorenzo de Castigaleu. Este grupo, formado por comunistas y anarquistas, no actuó hasta 1946, interesado en relacionarse con la población civil.»

Paloma Fernández ens diu que Joaquín Arasanz «Villacampa», enviat pel Partit Comunista a l'interior per organitzar de nou el maquis de la zona de Lascuarre, travessà la frontera el desembre del 1945 i tardà sis mesos a localitzar els guerrillers de Lascuarre. Ferran Sánchez Agustí⁴ ens en dóna més detalls. Segons ell —com gairebé sempre no cita les seves fonts—, l'Agrupación Guerrillera del Alto Aragón (AGAA) va quedar formada quan van aconseguir trobar-se a la rodalia de Las Almunias de Rodellar, al cor de la serra de Guara, una partida amb una vintena aproximada d'efectius de Valeriano González, el «Drole», amb un nombre similar d'homes que havien vingut des de Bedous (vall d'Aspe) per la vall d'Hecho, amb Joaquín Arasanz «Villacampa» al capdavant.

D'altra banda, Eduardo Pons Prades, en la fitxa que dedica a la partida del «Drole» explica que:⁵

«Sus primeras bases las tuvo en la Sierra del Montsech (Lérida) y la del Mongay (Huesca), desde donde actuó por la zona de Artesa de Segre – Balaguer (Lérida), con acciones por Las Avellanas, Os de Balaguer, Camarasa, Rubiód, Menarguens, Bellmunt, Bellcaire de Urgell, Agramunt, Tornabous, Ibars de Urgell, y por la zona de Benabarre – Tamarite de Litera (Camporells, Baldellou, Fonz, Barbastro, Binéfar, Binaced, Esplús, Alcampel, Azanuy, San Esteban de Litera).»

Com veiem, les notícies són contradictòries. Malgrat això, puc assegurar —com demostraré més endavant— que els anys 1946, 1947 i 1948 la partida del «Drole» s'havia ubicat a la zona de la Llitera, amb bases a Valdellou, Albelda i Altorrícó. Respecte a la composició de la partida, no se'n sap gran cosa, excepte la identitat dels dos responsables: Valeriano González «Drole», comunista, i Atanasio Serrano Rodríguez «Tanque», anarquista, oficial de les FFI al departament de l'Ariège, segons Ferran Sánchez Agustí, que no cita les seves fonts.⁶ A més a més, segons Pons Prades, els noms i cognoms de «Tanque» corresponen a un altre guerriller, conegut com a «Capitán», que va morir en un tiroteig amb la Guàrdia Civil el 2 de novembre del 1949 a La Rodea (Conca). I darrerament, Ferran Sánchez sembla pensar que «Tanque» era un tal Eleuterio del Hoyo, encara que ho deixa amb interrogants.⁷ En el mateix article, Ferran Sánchez també escriu que, a partir del 1947, entre la Llitera i la vall de la Terreta, es va detectar una certa activitat guerrillera protagonitzada per una secció de setze a vint homes de l'AGAA a

*4 SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran, «Maquis de la Terreta a la Llitera», a *La Guerra Civil a la Ribagorça*, Centre d'Estudis de la Ribagorça i Pagès Ed., Lleida, 2010, p. 209.

*5 PONS PRADES, Eduardo, *Guerrillas españolas 1936-1960*, Barcelona, Ed. Planeta, 1977, p. 139.

*6 SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran, *Maquis y Pirineos. La gran invasión (1944-1945)*, Lleida, Editorial Milenio, 2001, p. 304.

*7 SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran, *ibídem* nota 4, p. 210.

les ordres de Ramón Griñó Zaragoza, («Bigotes» o també «Americano»). No estic gens segur que aquest fos el cap de la partida, que no podia ésser altra que la del «Drole» i de «Tanque», però el fet que Ramón Griñó fos d'Altorricó és molt interessant, ja que així un membre de la partida era de la Llitera, cosa que facilitaria els contactes amb els enllaços, com es pot verificar quan constatem, com veurem més endavant, que el seu germà Benito, resident a Altorricó, va ésser un enllaç de la partida. Paloma Fernández dona el nom d'un altre guerriller, Pueyo, comunista, mort en un tiroteig a Valdellou el 12 d'abril del 1948, i Mercedes Yusta el d'un altre membre comunista de la partida, Manuel Tosán.⁸ Com diu Secundino Serrano,⁹ no crec tampoc que el nombre de membres de la partida del «Drole» passés de la vintena com a màxim, i el nombre de 45 guerrillers donat per Paloma Fernández només es pot aplicar, al meu entendre, al conjunt de guerrillers de la província d'Oscá, conegut com a Agrupación Guerrillera del Alto Aragón (AGAA). Cal dir també que la funció de l'AGAA va ésser sobretot de coordinació i protecció dels llocs de pas per evacuar guerrillers d'altres zones de la geografia hispana, principalment de l'Asociación Guerrillera de Levante y Aragón (AGLA), que operava pel Maestrat.

Tenim moltes proves del paper de la Llitera com a lloc de pas per a la guerrilla entre el Pirineu i el Maestrat i els monts de Teruel, i això ja d'ençà la invasió de la Vall d'Aran. Sovint són els encontres amb la Guàrdia Civil que ho demostren, com per exemple el sagnant episodi d'Esplús. Segons Víctor Bayona, que ha estudiat la qüestió,¹⁰ l'11 de novembre del 1944 el tinent Antonio Serrano Gómez de la Línia de Montsó es posà al capdavant d'una partida de militars i guàrdies civils d'Esplús, Binaced i Belver de Cinca, a més de veïns d'Esplús obligats a anar amb ells, per tal de neutralitzar nou guerrillers que dormien en una torre propera a la finca de Ràfales, al terme municipal d'Esplús. L'expedició va envoltar la torre i es va desencadenar un tiroteig molt violent, a conseqüència del qual van morir cinc guerrillers, tres més van resultar ferits i un va aconseguir fugir. Aquest fou detingut a Saidí deu dies després, armat amb una metralladora, 168 cartutxos i 2.550 francs en bitllets. Del costat de les forces de l'ordre, el guàrdia Eduardo Vilaseca i un veí d'Esplús, José Plana Torres, van ésser ferits lleument, mentre que el caporal Juan Lafuente Martínez va perdre una cama. No sabem qui eren aquests guerrillers, ja que per ordre governatiu no es deixava cap registre dels guerrillers morts. Només coneixem, gràcies a les investigacions de Ferran Sánchez Agustí, citat per Víctor Bayona, el nom d'un dels ferits capturat a Saidí, on va morir. Es deia Cristóbal Pérez, era miner, natural d'Alhama de Salmerón, província d'Almeria. Es tractava segurament d'una partida de guerrillers comunistes que, després del fracàs de la invasió de la Vall d'Aran, es van internar en territori espanyol per tal d'organitzar el maquis.

Tenim, també, el testimoni gràfic deixat per un guerriller a l'ermita de Vilet, a la vora del poblet de l'alta Llitera, Gavasa, de la presència d'un grup de maquis, que de ser autèntica, potser s'ha de posar en relació amb la preparació de la invasió de la Vall d'Aran si és que no es tracta d'un error en la data anotada en el grafit:

⁸ YUSTA, Mercedes, *La resistencia armada contra el régimen de Franco en Aragón (1940-1952)*, tesi doctoral en cotutela entre la Universitat de Saragossa i París 8, París, 2000, p. 248.

⁹ SERRANO, Secundino, *Maquis. Historia de la guerrilla antifranquista*, Madrid, 2001, p. 196.

¹⁰ BAYONA, Víctor, «Una historia del maquis», *El Trinquete*, núm. 49, revista municipal, Ajuntament d'Esplús, maig de 2008.

“Ramiro Marco y seis Republicanos mas tomamos esta ermita y este valle esperando ayuda de Francia 18-4-44”.

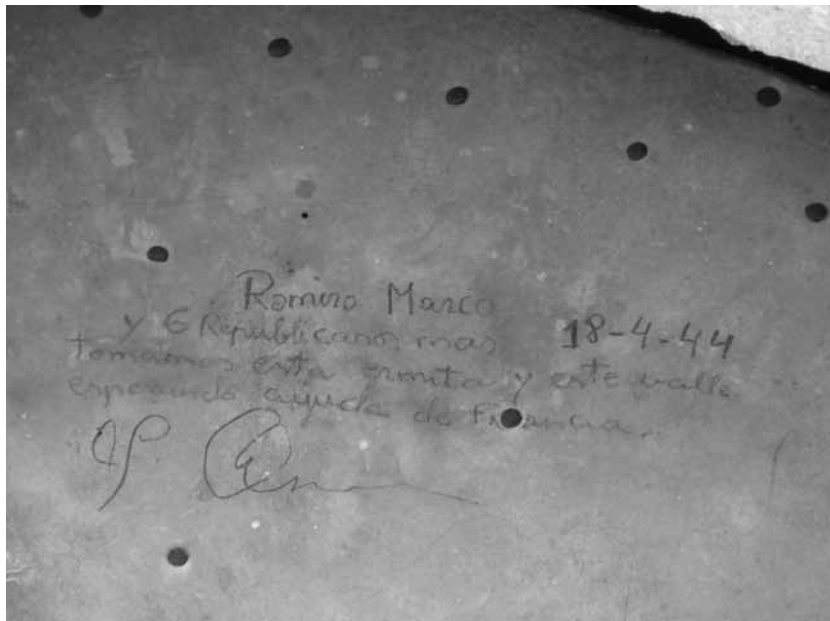

FIGURA 1: Inscripció del maquis a l'ermita de Vilet (Gavasa)

Tornant a la partida del «Drole», es pot pensar que el nombre de guerrillers canviava constantment segons el pas de guerrillers de França al Maestrat i a altres llocs, però és probable que el grup local de guerrillers de la Llitera estigués format per una desena d'homes. Secundino Serrano explica també que el fet que no se sàpiga gran cosa d'aquesta partida del «Drole» es deu a la seva independència respecte a l'AGLA, de la qual no va formar part. Això va fer que durant algun temps la partida romangués al marge del projecte guerriller potenciat des de Tolosa de Llenguadoc pel Partit Comunista espanyol. Malgrat el reagrupament de la guerrilla d'Oscà, dut a terme per Joaquín Arasanz «Villacampa» l'estiu del 1946, l'AGAA no va arribar a tenir una estructura forta, sobretot si es té en compte que, quan «Villacampa» fou detingut el gener del 1947, amb un grup important d'enllaços de Barbastro i Binèfar, la connexió amb la partida del «Drole» es va interrompre i aquesta segurament va quedar un temps aïllada. Per això es pot pensar que la definició que Secundino Serrano va fer de l'AGAA com una organització «de naturalesa un tanto fantasmal» no és, potser, totalment infundada, sobretot si es pensa que els substituïts de «Villacampa», Emilio Vistué, comissari enviat pel Partit Comunista des de França, i Ángel Bellostas, responsable militar, van ésser igualment detinguts la primavera del 1948 i afusellats a la presó de Torrero (Saragossa).¹¹ A més a més, el substituït de Vistué i Bellostas, Narciso Villellas, va morir en un encontre a Binèfar

*11 SERRANO, Secundino, ibídem nota 9, p. 286.

el 7 de desembre del 1948, i penso que això va ésser determinant, amb la detenció dels enllaços de la zona una mica abans, per al final de la guerrilla antifranquista a la Llitera.

L'adjectiu *fantasmal* em sembla suggeridor i l'utilitzaré no en el sentit que li atorga Secundino Serrano, sinó més aviat per definir la visió que dels guerrillers va tenir en conjunt la població civil de la Llitera, la qual cosa explica, d'altra banda, el procés de mitificació del qual van ésser objecte. Per raons de seguretat —no cal oblidar que tot això té lloc en els anys de màxima repressió franquista contra la guerrilla, època que Secundino Serrano anomena «El trienio negro» de la resistència (1947-1949)—, els guerrillers només es relacionaven amb enllaços segurs. En el cas de la comarca de la Llitera, s'amagaven en les petites torres del camp, molt nombroses a la zona, on els pagesos no dormien, ja que al vespre solien tornar als pobles. Els guerrillers vivien fora dels pobles, dormien en unes torres determinades i canviaven de lloc contínuament. Caminaven de nit, descansaven de dia i, fora d'algun encontre casual, molt poca gent els havia vist. La gent sabia que es movien per la comarca, però només els enllaços coneixien llurs amagatalls i en quin moment hi eren. La partida de guerrillers de la Llitera no feia propaganda directa, la gent només tenia notícies de la seva existència amb motiu d'alguna escaramussa amb la Guàrdia Civil i d'algunes activitats sospitoses de compra de gran quantitat d'aliments efectuades per suposats enllaços a les botigues dels pobles. D'aquí van néixer una sèrie de creences i esdeveniments inventats, com l'atrancament, al congost de Valdellou, de l'autocar que anava de Lleida a Camporells, o la presència més aviat dubtosa d'un guerriller d'Albelda, Vicente Puroy, exiliat l'any 1939 a França, membre del maquis a França i de la U.N.E.

Els enllaços

Són els enllaços encara vius o els familiars dels que ja han desaparegut els que realment m'han proporcionat informacions inèdites sobre l'organització de la guerrilla antifranquista a la Llitera. L'agost del 2001, a Albelda, vaig tenir la sort de parlar —abans de la seva defunció poc temps després— amb la persona que considero un dels enllaços més importants de la partida del «Drole», José Santamaría Colomina, natural de Valdellou, que aleshores tenia uns 80 anys i que, tot i que semblava de salut fràgil, tenia el cap molt clar i molta memòria. Com la majoria dels pagesos de la zona, durant la Guerra Civil havia lluitat en el bàndol republicà. Les tropes franquistes l'havien fet presoner a Extremadura i havia transitat per les presons de Badajoz, Orduña i Bilbao. Va tornar al seu poble, Valdellou, cap als anys 1944-1945. Era visceralment antifranquista i escoltava sovint la ràdio comunista Radió Pirenaica. Al cap de poc temps, un jove del poble, José Cases Piquer, que havia estat amb ell a la presó de Bilbao i que ja

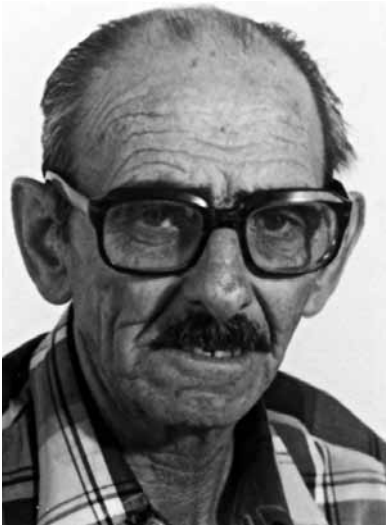

FIGURA 2: José Santamaría Colomina ja de gran

FIGURA 3: Lloc, vora el bosc, on es trobava la Torre de les Planes del Sarguer

era un enllaç de la partida del «Drole», el va posar en contacte amb la guerrilla. Segons José Santamaría, aquesta tenia com a base una casa de camp aïllada, la torre de les Planes del Sarguer, a uns tres kilòmetres de Valdellou, en una comarca prepirinenca molt accidentada, on era fàcil amagar-se. A més, des d'aquesta torre, en realitat un cobert per a la palla avui ensorrat, es dominava tota la plana de Valdellou i el camí que conduïa fins al poble. Per tant, es podia veure qualsevol moviment de gent i, com que estava a uns 500 metres de la serra, era fàcil fugir i amagar-s'hi. Em va sorprendre el fet que José Santamaría no conegués el nom dels membres del maquis quan els hi vaig demanar. En parlar-li del «Drole» i de «Tanque» sí que els recordava, però no coneixia els seus veritables noms i cognoms. De tota manera, em va dir que els havia conegut força bé, que havia passat llargues nits discutint amb ells i que sovint els abastia. José Santamaría estava connectat amb el conjunt dels enllaços. Segons ell, eren una vintena, repartits en cinc pobles de la comarca: Valdellou, Castellonroi, Albelda, Tamarit i Altorrícó. Gràcies a la documentació judicial que s'ha recuperat, tenim una llista bastant exacta dels enllaços, que donaré quan abordem el tema de llur condemna.

Els enllaços eren generalment joves de famílies d'esquerra. A la comarca de la Llitera, la majoria havien estat membres o simpatitzants de la CNT o del Partit Comunista ja abans de la Guerra, molts havien estat presoners, com per exemple José Santamaría, José Cases Piquer, Héctor Guillén Lafuente, tots tres de Valdellou, o havien passat llargs anys en camps de concentració o batallons disciplinaris de treballadors, com Ramón Santamaría Mauri, de Castellonroi, o José Abillar, d'Albelda. Estaven, doncs, predisposats a ajudar la guerrilla i a lluitar contra el règim franquista. El meu oncle, José

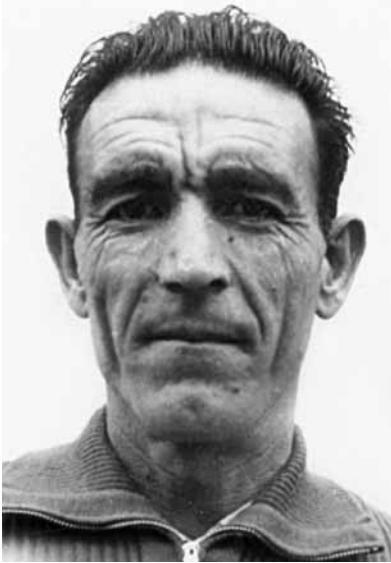

FIGURA 4: José Abillar cap als anys 60

podia connectar ràpidament amb els possibles simpatitzants de la resistència. En el cas de la Llitera, i aquest és un altre misteri de la partida del «Drole» que reforça la impressió del seu caràcter marginal i aïllat, ni el «Drole» ni «Tanque» eren de la comarca. Sí que ho era, però, Ramón Griñó, «Americano», però no sabem ben bé quan es va incorporar a la guerrilla i, com que era d'Altorcicó, no estic segur que conegués bé, per exemple, la situació política a Valldellou.

Manuel Tosán, que va entrar a Espanya l'any 1946 amb Joaquín Arasanz «Villacampa» per a organitzar la guerrilla de l'Alt Aragó, era de Montsó, però no es va deure incorporar al maquis de la Llitera abans del 1947, després de la detenció de «Villacampa». Si algú va pensar que un dels guerrillers de la partida podia ésser de la Llitera, això va poder acreditar la creença que Vicent Purroy, guerriller de la U.N.E. a França, natural d'Albelda, i que havia participat a la invasió de la Vall d'Aran l'any 1944, hagués format part de la partida. En una entrevista que vaig tenir amb ell a Alès, a França, on viu, el 27 de setembre del 2001, Vicente Purroy negà tota participació en el maquis a la Llitera, explicant-me que va tornar a França immediatament després del fracàs de l'operació «Reconquesta d'Espanya».

El contacte dels futurs enllaços amb els guerrillers es va fer de diverses maneres. En el cas de José Santamaría, com hem vist, fou gràcies a un company, José Cases Piquer, que ja era un enllaç de la guerrilla. Altres vegades fou per casualitat, com per exemple en els casos de Ramón Ibarz Ballester i José Abillar, ambdós d'Albelda. Segons el testimoni de la meua tia, Elvireta Ballester, Ramón Ibarz, cosí germà seu, que tenia aleshores 22 o 23 anys, entrà en contacte per casualitat amb la guerrilla quan visitava

*12 TRENÇ, José, *Recuerdos históricos de un militante de la CNT-AIT*, Gràfiques Canigó, Figueres, 1996, p. 86.

FIGURA 5: La torre de Brígida, amagatall ocasional dels guerrillers al terme d'Albelda

una nit Eugenio Pérez, un enllaç d'Albelda, i es va trobar amb els guerrillers. Segons la meva cosina germana Salvadora, vídua de José Abillar, aquest va entrar en contacte amb els guerrillers, ja que treballava aleshores a l'era de Trenc, un camp a tocar de la torre de Brígida, d'Eugenio Pérez, on s'amagaven sovint els guerrillers, i aquests li havien demanat aliments. Es podia donar també algun cas de coacció en el reclutament dels enllaços. És representatiu al respecte el cas d'Agustí Ibarz, germà gran de Ramón Ibarz. Agustí, nascut l'any 1920, entrà a França l'any 1939 i va tornar clandestinament a Barcelona l'any 1946. Connectà tot seguit amb Félix Carrasquer, conegut militant de la CNT d'Albalate, que també havia tornat a Espanya i provava d'organitzar un comitè de la CNT a Barcelona. El grup va caure poc temps després. Agustí, considerat per la policia un membre de base sense importància, fou condemnat a set mesos de presó, del desembre del 1946 al juliol del 1947. L'agost de 1947 anà a Albelda, en règim de llibertat condicional, a casa dels seus pares, amb els quals vivia el seu germà Ramón. Aquest, que ja era enllaç dels guerrillers, els informà de la vinguda del seu germà gran, que sortia de la presó. Se sabia aleshores a Albelda que Agustí havia participat en la resistència antifranquista.

Els guerrillers desitjaven parlar-hi. L'entrevista va tenir lloc a mitjanit, l'agost de 1947, en el Regal del Saladar, molt a prop del síf d'Albelda. Agustí, segons em va dir en l'entrevista que li vaig fer el 29 de setembre de 2001 a Salvayre, on vivia, a prop de Pamiers (Ariège), es va trobar amb dos guerrillers armats amb metralletes Thompson. Els guerrillers li van preguntar si volia ajudar a moure la gent d'Albelda, però ell els va contestar negativament, i va afegir que tothom al poble sabia qui eren els enllaços i que

FIGURA 6: Ramón Ibarz Ballester l'any 1945

valdria més que deixessin tranquil·la la gent de la comarca, ja que hi hauria una batuda i els que ho pagarien serien els pagesos als quals pretenien ajudar. A diferència dels guerrillers, Agustí, amb l'experiència de la seva estada a Barcelona i a la presó Model, no creia en la possibilitat d'una resistència armada al franquisme. Així s'acabà l'entrevista, segons Agustí Ibarz. Una mica més tard, José Sisó, un altre enllaç d'Albelda, el va amenaçar amb represàlies si no col·laborava amb el maquis. Un any més tard, l'agost de 1948, Agustí Ibarz va tornar a Barcelona per a poder passar clandestinament a França. L'acció que va acabar amb els enllaços de la guerrilla de la Llitera va tenir lloc poc temps després, al setembre.

Si, com ja he dit, els guerrillers eren gairebé fantasmes per a la gent dels pobles, alguns enllaços estaven ben identificats per molta gent. A Albelda, per exemple, les dones s'havien adonat que a les botigues del

poble, Josefina Terés, dona d'Eugenio Pérez, comprava més del compte, i feien bromes al respecte. José Sisó gairebé no s'amagava del seu paper d'enllaç. Segons diversos testimonis, Sisó, que era un home ja gran —tenia 49 anys aleshores—, participà en la resistència antifranquista per ambició personal, tenia moltes ganes de figurar, de manar, i com que tenia un passat republicà, només un canvi de règim podia donar-li alguna possibilitat de protagonisme. Molta gent pensava també que, durant aquests anys de misèria, molts enllaços actuaven per interès, ja que els guerrillers pagaven puntualment allò que demanaven, però era molt perillós ajudar el maquis i la majoria dels que ho van fer van actuar per afinitat ideològica. Un rumor circulava per Albelda, segons el qual el sastre del poble, Joaquín Cases, que era parent de la família Terés, hauria fet set vestits per als guerrillers. En una entrevista recent que vaig tenir a Albelda amb José Terés, germà de Josefina, el 22 de setembre de 2010, aquest em va dir que això era fals, i amb certa lògica em va comentar que no veia què n'haurien fet, d'uns vestits de carrer, uns guerrillers que vivien a la intempèrie i necessitaven roba forta i calenta. Quan el règim franquista va decidir acabar amb la guerrilla mitjançant el Decret llei per a la repressió dels delictes de bandolerisme i terrorisme del 18 d'abril del 1947, el maquis de la Llitera estava condemnat, ja que el grup d'enllaços, conegut per molta gent, seria desarticulat sense cap problema.

El final tràgic de la guerrilla, un desenllaç amb delacions, combats sagnants, represàlies, judicis i repressions

Segons Paloma Fernández, el 10 de gener de 1948 fou trobat el cadàver de «Tanque» a prop de Camporells. Ferran Sánchez dóna la data del 9 de gener per a la

mort de «Tanque» i precisa el lloc, l'alzinar dels Cogullons, al terme de Valdellou. Es tracta d'una mort misteriosa. Segons Mercedes Yusta, que cito,¹³ fou una

«...muerte que nunca se llegó a aclarar del todo y que los guerrilleros atribuyeron a un accidente, ya que al parecer cayó por un terraplén y se le disparó la pistola... Pero en el informe policial que da cuenta del hallazgo del cadáver de un guerrillero cerca del pueblo de Camporrells se indica que presenta una herida de bala por la espalda. En todo caso, es una muerte que desmoraliza bastante a las fuerzas guerrilleras y levanta sospechas entre ellos, que pudieran estar motivadas por la ideología anarquista de "Tanque"».

Sigui quin sigui el motiu de la desaparició de «Tanque», la seva mort marca el principi del final de la guerrilla a la Llitera. La pressió de la Guàrdia Civil i de les forces armades sobre la guerrilla era cada vegada més dura. A conseqüència de la mort d'un membre de la policia armada a Santa Lecina (Osca) el 16 d'abril de 1948, es van intensificar els controls i va ser quan va haver-hi l'encontre de la torre Serra a Ventafarinas (Tamarit de Llitera). Segons el testimoni oral recollit per Joan Rovira de José Sorribas, que llavors tenia 17 anys i que vivia a la torre Serra i va ser testimoni directe dels fets, un pastor va veure moviments estranys a la torre i va alertar la Guàrdia Civil. El 19 d'abril, es van presentar el caporal José Campillo Martín i els números Mariano Escartín Fajó i José Rama Silva. Tres maquis que eren a l'interior de la torre es van amagar al pis de dalt, des d'on van disparar i matar José Campillo i Mariano Escartín (els seus noms s'han extret del Registre Civil de Tamarit). José Sorribas fou arrestat i passà dos anys a la presó d'Osca, i els tres maquis, que no eren de la zona i que segurament van tornar a França, en marxar es van endur un germà de José Sorribas, Joaquín, que ja no van veure més. Només van rebre una carta des de França dient que estava bé, però no van saber mai més res d'ell.

Tornant a la partida de la Llitera, Valdellou era la base que, a causa de la seva situació geogràfica al Prepirineu, havien elegit els guerrillers. Era un poble majoritàriament de dretes (en les eleccions de 1936, el Bloc de Dretes havia obtingut 35 vots per 30 del Front Popular) i sobretot tenia, els anys 1940, un sometent actiu. Si els guerrillers haguessin conegut millor la zona, potser no haurien escollit Valdellou com a refugi. A conseqüència d'una delació, segons Ferran Sánchez,¹⁴ la Guàrdia Civil i el sometent de Valdellou van cercar, el 12 d'abril de 1948, la torre de les Planes del Sarguer i van matar dos guerrillers, Manuel Pueyo i Antonio Masa Martínez. Dos més van poder escapar, possiblement «Drole» i «Americano», Ramón Griñó. Els guerrillers van saber que la persona que els havia delatat era el cap de la Falange de Valdellou, Francisco Boixadera Tomás, i van decidir venjar-se'n eliminant-lo. Amb reforços del conjunt de guerrillers de l'AGAA, van elegir la data de l'aniversari del 19 de juliol per entrar a Valdellou, ocupar el poble i cercar Francisco Boixadera. Però aquest no era al poble i, tal com recull Mercedes Yusta:¹⁵

«...en junio de 1948 son asesinados los suegros del jefe local de Falange de Baldellou, así como su esposa, embarazada de nueve meses, y dos vecinos. Se trata de una acción realizada de forma tremendamente improvisada, en la cual los guerrilleros

*13 YUSTA, Mercedes, *ibídem* nota 8, p. 240

*14 SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran, *ibídem* nota 4, p. 210.

*15 YUSTA, Mercedes, *ibídem* nota 8, p. 247.

FIGURA 7: La Torre Serra als anys 60, ja reformada. Al centre l'edificació antiga on van tenir lloc els fets

entran en el pueblo de día (cosa absolutamente imprudente) y responden a los disparos que el cura y varios lugareños hacen desde las ventanas disparando a todo el que veían por la calle.»

Ferran Sánchez ens dóna la identitat de la dona de Francisco Boixadera, María Porter Llaquet; dels seus pares, Manuel Porter Avillà i Teresa Llaquet Santamaría, i de les altres dos víctimes del tiroteig, el carnisser Ramón Colominas Castillo i el jornalero José Puso Cristóbal.¹⁶

La conseqüència d'aquesta tragèdia de Valldellou va ésser la denúncia per Francisco Boixadera a la Guàrdia Civil de dos enllaços que coneixia, José Santamaría i Eugenio Pérez, que va tenir lloc al mateix temps que la detenció d'unes vint persones, acusades totes d'auxili a la guerrilla, entre finals de setembre i principis d'octubre del 1948. José Santamaría em va dir que havia estat 17 dies a la comissaria, però que havia negat sempre qualsevol implicació amb la guerrilla. Va ésser empresonat a Osca el 20 de setembre de 1948. Segons diversos testimonis, el de José Santamaría i el de la meua cosina Salvadora, dona de José Abillar, va ésser Eugenio Pérez, que la Guàrdia Civil va torturar, qui va delatar els altres enllaços d'Albelda. Com és natural, no va delatar la seva dona, Josefina Terés, ni el seu cunyat, José Terés, que alguns albeldans consideraven un enllaç. Aquest, en l'entrevista que li vaig fer recentment, em va explicar que, com és

*16 SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran, *ibídem* nota 4, p. 210.

FIGURA 8: Valdellou al lluny, vist des de les Planes del Sarguer

lògic, sabia moltes coses sobre el maquis, però que no va auxiliar mai directament els guerrillers. També em va dir que el seu cunyat, Eugenio Pérez, havia estat company de presó, després del 1939, de José Dalmau d'Altoricó, i que fou aquest qui li demanà d'ajudar el maquis. Pérez era l'encarregat de la torre de Moncasi, el gran terratinent d'Albelda, i li era fàcil amagar, alimentar i allotjar els guerrillers, que feia passar per jornalers si algú preguntava qui eren. Eugenio Pérez era l'enllaç central d'Albelda. La Guàrdia Civil, segons es diu en el judici, va trobar armament amagat pels guerrillers a la torre de Moncasi i, per tot això, fou condemnat a deu anys de presó com a còmplice d'un delictes de bandolerisme i terrorisme. Els altres enllaços d'Albelda que va denunciar, José Sisó, Ramón Ibarz Ballester i José Abillar Lumbierres, van fonamentar la seva defensa bé en la negació de la seva participació, en el cas de Sisó, bé en una forma de coacció per part d'Eugenio Pérez, en el cas de Ramón Ibarz, o bé en el coneixement casual, com és el cas de José Abillar. En tots els casos, però, tots tres van ser condemnats per no haver denunciat a la Guàrdia Civil la presència de guerrillers a la zona.

La meua cosina germana Salvadora em va proporcionar una fotocòpia del certificat de condemna del seu marit, José Abillar, a la pena d'un any de presó pel delictes d'ajuda a bandolers (la qualificació per l'Estat franquista dels guerrillers), pena que va efectuar al centre penitenciari d'Osca del 28 de setembre del 1948 al 27 de setembre del 1949. Jesús Inglada, mitjançant la meua tia Elvireta Ballester, m'ha fet arribar l'expedient judicial de la presó d'Osca de Ramón Ibarz Ballester. Així, sabem que va ingressar a la presó el 2 d'octubre del 1948, entregat per la Guàrdia Civil de Tamarit. Va declarar haver

FIGURA 9: Torre Moncasi d'Albelda

estat obligat per Eugenio Pérez a ajudar la guerrilla, malgrat que ell, al principi, no ho volia. Tot i haver estat condemnat a sis mesos i un dia de presó, Ramón Ibarz en va sortir l'1 de juny del 1949, ja que la sentència del judici de la causa número 1148-48, que era la d'Eugenio Pérez i quatre enllaços més, no va arribar a la presó d'Oscà fins al 31 de maig del 1949. És a dir, Ramón Ibarz va estar vuit mesos empresonat. A José Sisó Aloy, malgrat les seves negatives, li van caure dos anys de pena de presó. La meua tia Elvireta Ballester també em va comentar que un altre parent nostre, Pantaleón Colet, també havia estat un enllaç, però que havia mort de malaltia poc abans de la batuda de la Guàrdia Civil. Antonio Ballester Nadal, un altre enllaç, natural de Tamarit i domiciliat a la torre de la Penella d'Albelda, també va ser detingut i fou condemnat a dos anys de presó menor.

Joan Rovira em va facilitar una còpia de la sentència de la causa número 1248-48 del 9 de novembre del 1949, seguida contra Ramón Santamaría Mauri, de 32 anys, i José Marqués Garanto, de 36 anys, de Castellonroi; Enrique Marqués Gombau, de 29 anys, natural de Purroi de la Solana i veí de Camporells, i el grup d'enllaços de Valldellou: Antonio Terés Lumbierres, de 37 anys, gendre de José Cases Piquer; José Gracia Llaquet, de 38 anys; José Santamaría Colomina, de 30 anys; Rosario Mons Cases, de 34 anys, esposa d'Héctor Guillén, i Antonio Badia Bardají, de 19 anys. Cal dir que els dos enllaços principals de Valldellou ja estaven empresonats: José Cases Piquer d'ençà l'atac de la Guàrdia Civil i el sometent a la torre de les Planes de Sarguer, que era d'ell, fet que l'implicava directament amb el maquis, el 12 d'abril de 1948, i Héctor Guillén, detingut encara abans. Segons la sentència, tots van ser acusats d'haver ajudat «algunas partidas de bandoleros armados durante los años de 1944 a julio de 1947». Antonio

Téres, instigat pel seu pare polític, José Cases, va tenir contacte en dues ocasions amb els «bandolers» que el seu sogre albergava en un cobert de palla, segurament la torre del Sarguer. Caminant amb el també inculpat Enrique Marqués es van trobar amb dos «bandolers», als quals van donar de menjar, i en cap moment va avisar les autoritats de les activitats i la presència dels «delinqüents». Enrique Marqués Gombau tenia, com acabem de veure, coneixement de la presència dels guerrillers, i va avisar la Guàrdia Civil. Posteriorment però, va ésser conduït per José Cases a una «paridera», la torre del Sarguer, on va rebre propaganda dels guerrillers i va cotitzar 6 pessetes, sense posar aquets fets en coneixement de la Guàrdia Civil. José Marqués Garanto, per mediació d'Antonio Téres, va proposar els seus serveis als «bandolers» per portar alguna carta i va acceptar d'avisar-los de la presència de la força pública al poble. Ramón Santamaría Mauri, sempre mitjançant José Cases, va donar petites cotitzacions, va rebre propaganda subversiva i, tot i conèixer les activitats dels «foragidos», no va donar compte de res a les autoritats. José Gracia Llaquet també va rebre propaganda del «tantes vegades citado» Cases, que es veu clarament que fou el cap i l'animador de la xarxa d'enllaços de Valldellou, Camporrells i Castellonroi, i va cotitzar amb petites quantitats a favor dels «bandolers». José Santamaría Colomina, diu la sentència, va efectuar activitats delictives similars a les dels dos inculpats precedents, sempre per mediació de Cases. A Antonio Badia Bardají només se li retreia haver assistit, l'any 1944, a una entrevista del seu pare amb «bandolers» a casa seva, quan era aleshores menor de 16 anys. Pel que fa a Rosario Mons Cases, se l'acusava d'haver rebut ordre del seu marit, Héctor Guillén, d'entrevistar-se amb uns desconeguts que havien reclamat la seva presència. Rosario va anar a l'entrevista, no va prestar, però, cap ajuda a aquests desconeguts, i va evitar denunciar la presència d'aquests individus a les autoritats per no comprometre el seu marit.

A conseqüència de totes aquestes declaracions, el tribunal militar va condemnar Antonio Téres i José Marqués a dos anys de presó menor; Ramón Santamaría Mauri, José Gracia Llaquet i José Santamaría Colomina a un any i sis mesos de presó menor (l'expedient judicial d'aquest darrer, que vaig poder veure quan el vaig entrevistar, precisa que va estar a la presó d'Oscà del 20 de setembre del 1948 fins al 12 de març del 1950); Enrique Marqués Gombau a sis mesos i un dia de presó menor. Antonio Badia Bardají i Rosario Mons Cases van ésser absolts. D'altra banda, Antonio Badia va romandre empresonat de finals de setembre del 1948 al 9 de març del 1949. No sé pas a quina pena van ser condemnats José Cases i Héctor Guillén; segurament, però, sobretot per al primer, la pena va deure ser lògicament més dura.

Joan Rovira m'ha donat una sèrie de notícies sobre el grup d'enllaços d'Altorrícó. Segons ell, el 4 d'octubre del 1948, els cinc membres d'aquest grup eren units al Cafè de Dalt o d'Enjuanes, quan van veure arribar la Guàrdia Civil. José Dalmau Santamaría, de casa de l'Aiguader, va poder fugir i aconseguí passar a França, d'on no va tornar. Els altres quatre van ésser detinguts en aquella data, tal com figura en l'expedient judicial de Pascual Novel Nart, que ingressà posteriorment, el 20 d'octubre, a la presó d'Oscà, lliurat per la Policia Armada. La filla d'aquest, Lourdes, va facilitar a Joan Rovira una còpia de la sentència de la causa número 1270-48 seguida contra el cosí de José,

FIGURA 10: Torre de l'Administrador de Vensilló on va estar amagat el guerriller "el Pepito"

Ramón Dalmau Viu, de 38 anys, de casa del Doroteo, i set sospitosos més, tots acusats d'auxili a «bandolers»: Antonio Sistac Lloret, de 39 anys; Pascual Novel Nart, de 33 anys; Antonio Pallarés Lumbierres, de 28 anys; Julián Blasco Ferrer, de 33 anys; Benito Griñó Zaragoza, de 31 anys; Manuel Ramón Clavería Zapater, de 55 anys, i Francisco Pascual Claver, de 66 anys. Ramón Dalmau Viu fou acusat d'haver tingut, mitjançant el seu cosí José Dalmau, diverses entrevistes amb «bandolers armats» amb la finalitat de crear un grup de resistència a Altorcicó. Per això va entrar en contacte amb els altres processats, Antonio Sistac Lloret, Pascual Novel Nart i Antonio Pallarés Lumbierres, que van assistir a una reunió el mes de novembre de 1947 amb una partida de guerrillers per a intentar crear un grup de resistència. Tanmateix, aquest projecte no va tenir cap efectivitat. Ramón Dalmau també va contactar amb Julián Blasco Ferrer, però aquest es negà a formar part del grup d'enllaços. Benito Griñó Zaragoza va rebre, l'agost de 1947, una carta del seu germà Ramón, «bandolero» de la partida del «Drole», que el citava per tenir una entrevista que, efectivament, va tenir lloc i en la qual Ramón va donar al seu germà propaganda, que era la mateixa que distribuïa Ramón Dalmau.

Malgrat que figuren en la mateixa causa núm. 1270-48, em sembla que els casos de Manuel Ramón Clavería Zapater i de Francisco Pascual Claver són diferents. Manuel Ramón Clavería Zapater, que tenia 55 anys, mestre depurat de Vilella de Cinca, va ser administrador de la finca de Vensilló. Fou acusat d'haver donat refugi durant tres mesos, del gener al març de 1947, a un conegut «bandolero», anomenat «El Pepito», el qual dissimulava la seva veritable activitat fent veure que era metge. Ramón Clavería,

segons el tribunal militar, sabia quines eren les intencions il·lícites d'«El Pepito». Finalment, a Francisco Pascual Claver, natural de Saidí, pastor de 66 anys, se li presentà, el gener de 1947, el «bandoler El Pepito», dient-li que era metge i parent dels comtes de Güell. Francisco Pascual el va portar a casa de l'administrador de la finca de Vensilló, Ramón Claveria, sense que el pastor hagués conegut mai la veritable identitat d'«El Pepito». Així doncs, amb data 6 de febrer de 1950 el Consell de Guerra de la plaça d'Osca condemnà Ramón Dalmau Viu a quatre anys de presó, i Antonio Sistac Lloret, Antonio Pallarés Lumbierres, Pascual Novel Nart i Julián Blasco Ferrer a un any de presó menor. Benito Griñó Zaragoza, germà del guerriller Ramón, conegut com «Americano», fou condemnat a sis mesos i un dia de presó. A Ramón Claveria Zapater li van caure dos anys, mentre que Francisco Pascual Claver fou absolt.

FIGURA 11: Pascual Novel Nart, de militar l'any 1936

En conjunt, doncs, aquesta partida de guerrillers de la Llitera, que devia tenir un nombre variable de deu a vint membres, segons les circumstàncies, va ésser ajudada, com a mínim, per més de vint enllaços, si sumem els 6 d'Albelda i Tamarit, els 8 de Castellonroi i Valdelou, i els 7 d'Altorrí. Eren gairebé tots d'esquerra, havien format part de l'exèrcit republicà i van patir, després de 1939, dos o tres anys d'empresonament o van estar en camps de treball disciplinaris per delictes d'auxili a la rebel·lió, la qual cosa no deixa de ser altament incongruent, ja que els que s'havien rebel·lat contra l'ordre de la República eren els franquistes. A més a més, els guerrillers van tenir ajuts esporàdics de gent d'esquerra, com per exemple José Enjuanes,¹⁷ veí d'Alcampell, que explica que una nit que regava a Llitera amb un llum de carbur, un grup de guerrillers extraviats li van demanar la direcció cap a Almenar. Van sopar i descansar a la seva cabana i li van dir que havien participat en la invasió de la Vall d'Aran i que pretenien internar-se cap a Catalunya. Devia ésser, doncs, o bé a finals de 1944 o bé a principis de 1945. Al matí, al cap d'unes hores, va passar la Guàrdia Civil, que seguia la pista dels guerrillers, i sort que Enjuanes en va poder esborrar el rastre i no van sospitar que els havia ajudat, ja que com diu¹⁸ «...als que ajudaven maquis els fotien un batan de por i anaven a la presó directe». Amb aquest testimoni tenim una prova més de la por dels pagesos i de la repressió i abusos reiterats de les forces de l'ordre, facilitats el 1947 per la Ley para la Represión del Bandidaje y el Terrorismo, contra la població rural de les zones on va ésser activa la guerrilla.

*17 ENJUANES, José & ESPLUGA, Josep, *Un ball per la República*, Pagès editors, Lleida, 2010, p. 1-9.

*18 ENJUANES, José & ESPLUGA, Josep, *ibidem* nota 15, p. 174.

En alguns casos, les represàlies no s'acabaren amb la presó. Quan José Santamaría Colomina tornà a Valldellou, el sometent del poble li va fer saber que no s'hi podia quedar, que l'exiliaven, raó per la qual va anar a viure a Albelda. També tothom sap a Valldellou que Héctor Guillén Lafuente, enemistat amb el carnicer Ramón Colomina Castillo i acusat de ser l'instigador de la seva mort, fou desterrat i obligat a anar-se'n a viure a Estopanyà. Sense cap dubte, si José Santamaría i Héctor Guillén van ser considerats com a indesitjables a Valldellou fou per culpa del tràgic enfrontament del 19 de juliol del 1948, el qual, segons un informe del guerriller Manuel Tosán, implicat en l'escomesa, al Comitè Central del PCE —informe publicat per Mercedes Yusta—¹⁹ fou «una operación mal acogida por la población, la hicimos sin tener información, un poco fuimos a la aventura, nos metimos sin saber qué había en el pueblo». Un temps després, José Santamaría va ésser amenaçat de mort per un caporal de la Guàrdia Civil de Camporrells, però com que era un home de molta valentia no va acovardir-se i, al cap de poc temps, el van deixar tranquil. Aquests fets demostren l'animositat, per part dels falangistes i franquistes en general, vers la guerrilla i les pressions a què foren exposats els enllaços, fins i tot després d'haver expiat llur condemna.

La història del maquis de la Llitera s'acabà amb la detenció dels enllaços, una prova més de la impossibilitat que una partida de guerrillers sobrevisqués sense l'auxili de la població civil. Arran dels fets tràgics de Valldellou de juliol del 1948 i de la detenció del conjunt dels enllaços el setembre i l'octubre, és probable que el desplaçament de la partida del «Drole» a la província de Terol, als Monts Universals, hagués tingut lloc aquell estiu mateix o, com a molt tard, l'octubre del 1948, i no a finals de 1947, com escriu erròniament Eduardo Pons Prades. Segons aquest mateix investigador, «Drole» va ser detingut a final de l'hivern de 1949-1950, prop de Sallent de Gállego, quan la resta de la partida es replegava a França.²⁰ Sembla que ningú n'hagi sabut res més. Amb la seva desaparició i l'anterior de «Tanque» desapareixien els dos principals protagonistes del maquis de la Llitera i, per tant, qualsevol possibilitat de conèixer a fons la història d'aquesta resistència antifranquista, potser no fantasmal, però sí molt clandestina.

Voldria acabar aquesta relació amb les darreres paraules de José Santamaría, quan vaig acomiadar-me'n. Va parlar sense cap animositat, tampoc sense cap remordiment, conscient del seu paper en la resistència antifranquista i del fracàs al qual estava condemnada. Em va dir, referint-se als guerrillers: «Venien molt enganyats, es pensaven que aquí era com a França, que tindrien l'ajut del poble, i no va ser així». A partir de la seva experiència personal, José Santamaría arribava a les mateixes conclusions que Secundino Serrano en el seu estudi general:²¹

«La falta de un apoyo popular masivo fue otro de los problemas medulares de la resistencia armada de la posguerra.»

*19 YUSTA, Mercedes, *ibídem* nota 8, p. 248.

*20 PONS PRADES, Eduardo, *Guerrillas españolas 1936-1960*, Barcelona, Ed. Planeta, 1977, p. 139.

*21 SERRANO, Secundino, *ibídem* nota 9, p. 373.